

Parental Responsibility for Children's Prayer: An Analysis of the Evidence for Commanding Children to Pray

Hojatollah Dehghani^۱

^۱. Lecturer, Department of Islamic Studies Education, Farhangian University, Tehran, Iran, Email: hojjatollahdehghani@chmail.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received ۰۹ April ۲۰۲۶

Received in revised form ۲۱
April ۲۰۲۶

Accepted ۰۸ June ۲۰۲۶

Available online ۲۱ September
۲۰۲۶

Keywords:

Prayer,
Religious,
Upbringing;
Parental Responsibility,
Jurisprudence of Education,
Educational Model,
Gradual Education.

ABSTRACT

Objective: This study aims to examine the jurisprudential basis of parents' responsibility for commanding their children to perform prayer and to determine the scope and educational structure of this responsibility. The central question is whether the available Islamic textual evidence establishes a specific responsibility for parents to command their children to pray and, if so, how this responsibility can be understood within a gradual and systematic process of religious upbringing.

Method: The study employs an analytical-inferential method based on library research, drawing on the Qur'an, hadiths, jurisprudential works, and relevant rijāl sources. Textual evidence on children's prayer instruction was collected and classified into three categories: (۱) explicit texts identifying parents or guardians as responsible for prayer instruction; (۲) implicit evidence of parental responsibility; and (۳) narrations concerning children's performance or combination of prayers.

Results: The analysis indicates that the available textual evidence supports parental responsibility for commanding children to pray through both explicit and implicit indications. Explicit narrations directly establish the responsibility of parents or guardians for prayer instruction, while other reports support this responsibility indirectly by describing the process of teaching and training children. Narrations concerning the gradual instruction of children and the facilitative practice of combining prayers further demonstrate that prayer education is not conceived as a uniform obligation applied identically throughout childhood. Rather, the evidence supports a gradual educational process that takes account of children's developing capacities.

Conclusion: The analysis shows that Islamic textual evidence establishes parental responsibility for commanding children to pray through both explicit and implicit indications. The narrations also demonstrate that prayer education is not a uniform obligation throughout childhood but a gradual process adapted to children's developing capacities. Accordingly, a three-stage model is proposed: cognitive preparation before the age of seven, practical initiation after acquiring a basic understanding of prayer, and reinforcement of commitment from the age of nine through appropriate preventive and disciplinary measures. Thus, parental responsibility for prayer education is grounded in jurisprudential evidence and implemented through a structured process that progresses from cognitive preparation to practical instruction and sustained religious commitment.

Cite this article: Hojatollah Dehghani. (۲۰۲۶). Parental Responsibility for Children's Prayer: An Analysis of the Evidence for Commanding Children to Pray. *Educational Jurisprudence Studies*, ۱۷(۲۵), ۱-۲۵. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.207642.1450>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.207642.1450>

Introduction

Prayer occupies a central position in Islamic religious practice, and its instruction to children constitutes an important dimension of religious upbringing. Within the family, parents and guardians play a significant role in introducing children to prayer and gradually preparing them for practical religious commitment. From a jurisprudential perspective, however, the scope and basis of this parental responsibility require careful examination of Islamic textual evidence. The central issue is whether the available Qur'anic and hadith evidence establishes a specific responsibility for parents to command their children to perform prayer and, if such responsibility is established, how it should be implemented in accordance with children's developing capacities. The present study therefore examines the jurisprudential basis of parents' responsibility for commanding their children to pray and seeks to clarify the educational structure and gradual nature of this responsibility. Particular attention is given to textual evidence concerning the instruction and training of children, especially evidence that directly or indirectly relates such instruction to parents or guardians.

Method

The study employs an analytical-inferential method based on library research. The primary sources examined include the Qur'an, hadiths, jurisprudential works, and relevant rijāl sources. The textual evidence concerning children's prayer instruction was collected and systematically classified according to the manner in which it indicates parental responsibility. The evidence was examined in three main categories. The first category consists of explicit texts that directly identify parents or guardians as responsible for instructing children to pray. The second includes narrations that contain implicit indications of parental responsibility, although the instructor is not explicitly identified. The third category comprises narrations concerning the instruction of children to perform or combine prayers, which contribute to understanding the educational process and its gradual implementation. The relevant narrations were examined from both *sindī* (chain-of-transmission) and *dalālī* (textual-content) perspectives. The findings obtained from this analysis were then synthesized in order to formulate a systematic educational model for prayer instruction.

Results

The analysis indicates that the available Islamic textual evidence supports parental responsibility for commanding children to pray through both explicit and implicit indications. Some narrations directly establish the responsibility of parents or guardians for prayer instruction, thereby providing explicit evidence for this responsibility. Other reports do not explicitly identify parents or guardians as the instructors but describe the process of teaching and training children in a manner that indirectly supports the attribution of this responsibility to them. The evidence concerning the gradual instruction of children further indicates that prayer education is not conceived as a uniform obligation that should be applied identically at every stage of childhood. Rather, the textual evidence points to an educational process that takes account of children's developing capacities and proceeds progressively toward practical

religious commitment. The narrations concerning the facilitative practice of combining prayers also contribute to this understanding by demonstrating that the educational process may employ appropriate measures to facilitate children's engagement with prayer. On the basis of these findings, a three-stage educational model was formulated. The first stage involves cognitive preparation before the age of seven, through which the child is gradually prepared to understand and become familiar with prayer. The second stage begins after the child acquires a basic understanding of prayer and involves practical initiation and instruction. The third stage begins from the age of nine and focuses on reinforcing practical commitment through appropriate preventive and disciplinary measures. Thus, the findings indicate that parental responsibility for prayer education has both a jurisprudential basis and a structured educational dimension, with its implementation progressing in accordance with the child's developmental capacity.

Conclusions

The study concludes that the relevant Islamic textual evidence provides a sufficient basis for establishing parental responsibility for commanding children to pray through both explicit and implicit indications. At the same time, this responsibility should not be understood as a uniform and immediate directive applied in the same manner throughout childhood. Rather, the evidence supports a gradual, structured, and systematic educational process that takes children's developing capacities into account. The proposed three-stage model organizes this process into cognitive preparation before the age of seven, practical initiation after the acquisition of a basic understanding of prayer, and reinforcement of practical commitment from the age of nine through appropriate preventive and disciplinary measures. Accordingly, the jurisprudential evidence concerning parental responsibility can be integrated with the educational requirements of children's development, providing a systematic framework for understanding both the scope and the educational implementation of parents' responsibility for their children's prayer.

وظیفه والدین در قبال نماز فرزندان با تاکید بر ادله امر به نماز

حجت الله دهقانی[✉]

۱. مدرس گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: hojjatollahdehghani@chmail.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش با هدف بررسی مبنای فقهی مسئولیت والدین در امر کردن فرزندان به نماز و تعیین قلمرو و ساختار تربیتی این مسئولیت انجام شده است. پرسش اصلی آن است که آیا ادله نقلی موجود در منابع اسلامی مسئولیت مشخصی برای والدین در امر فرزندان به نماز اثبات میکند و در صورت اثبات این مسئولیت چگونه در قالب فرایندی تدریجی و نظام مند از تربیت دینی قابل تبیین است؟

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

روش پژوهش: روش پژوهش با روش تحلیلی - استنباطی و با استفاده از مطالعات کتابخانه ای انجام شده و بر قرآن کریم روایات منابع فقهی و منابع مرتبط با علم رجال تکیه دارد ادله روایی مربوط به آموزش نماز به کودکان در سه دسته بررسی و طبقه بندی شد: ۱. نصوص صریح دال بر مسئولیت والدین یا سرپرستان در آموزش نماز؛ ۲. شواهد ضمنی مؤید مسئولیت والدین و ۳. روایات مربوط به نمازگزاردن کودکان یا جمع میان نمازها روایات از دو جهت سندی و دلالی بررسی و یافته ها در قالب الگویی نظام مند از فرایند تربیتی تلفیق شد.

کلیدواژه‌ها:

نماز،

تربیت عبادی،

مسئولیت والدین،

والدین،

فقه تربیتی.

یافته‌ها: بررسی ادله نشان می‌دهد که مسئولیت والدین در امر فرزندان به نماز هم بر اساس دلالت‌های صریح و هم ضمنی قابل اثبات است روایات صریح مسئولیت والدین یا سرپرستان را در آموزش نماز به طور مستقیم بیان می‌کنند و سایر روایات نیز با توصیف فرایند آموزش و تمرین کودکان به صورت غیر مستقیم این مسئولیت را تأیید می‌کنند همچنین روایات مربوط به آموزش تدریجی نماز و تسهیل آن از طریق جمع میان نمازها نشان می‌دهد که آموزش نماز در دوران کودکی تکلیفی یکسان و ثابت در تمام مراحل کودکی نیست بلکه فرایندی تدریجی و متناسب با ظرفیت‌های در حال رشد کودک است بر این اساس الگویی سه مرحله ای پیشنهاد شد آمادگی شناختی پیش از هفت سالگی آغاز آموزش عملی پس از شکل گیری درک اولیه از نماز و تقویت التزام عملی از نه سالگی از طریق اقدامات پیشگیرانه و انضباطی متناسب..

نتیجه گیری: یافته ها نشان می‌دهد که ادله نقلی اسلامی مسئولیت والدین در امر فرزندان به نماز را از طریق دلالت‌های صریح و ضمنی اثبات میکند روایات همچنین بیانگر آن است که تربیت نمازگزارانه در دوران کودکی تکلیفی یکسان در همه مراحل نیست بلکه فرایندی تدریجی و متناسب با ظرفیتهای رشدی کودک است بر این اساس الگوی سه مرحله ای شامل آمادگی شناختی پیش از هفت سالگی آغاز آموزش عملی پس از شکل گیری درک اولیه از نماز و تقویت التزام از نه سالگی با استفاده از اقدامات پیشگیرانه و انضباطی مناسب پیشنهاد می‌شود. بنابراین مسئولیت والدین در تربیت نمازگزاران شه در ادله فقهی دارد و در قالب فرایندی ساختارمند از آمادگی شناختی به آموزش عملی و سپس به التزام پایدار دینی پیش می‌رود.

استناد: دهقانی، حجت الله (۱۴۰۵). وظیفه والدین در قبال نماز فرزندان با تاکید بر ادله امر به نماز، *مطالعات فقه تربیتی*، ۱۳ (۲۵)، ۲۰-۱.

<https://doi.org/10.22034/mft.2026.20642.1450>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی علی‌ه السلام العالمیه.

مقدمه

والدین، به عنوان نخستین و مؤثرترین مربیان تربیتی، مسئولیت هدایت دینی و عبادی فرزندان را بر عهده دارند. غفلت از این وظیفه، می‌تواند پیامدهای جدی و گسترده‌ای در پی داشته باشد؛ از جمله ضعف در پایبندی فرزندان به آموزه‌های دینی، سستی در اقامه نماز، شکل‌گیری هویت دینی متزلزل، و تضعیف پیوندهای اجتماعی مبتنی بر ارزش‌های عبادی. در این میان، نماز به عنوان «ستون دین» و محوری‌ترین عمل عبادی، جایگاه ویژه‌ای در تربیت دینی ایفا می‌کند. این پژوهش با هدف تبیین مسئولیت والدین در امر به نماز فرزندان، با تکیه بر ادله فقهی، و در پاسخ به دو پرسش اساسی طرح شده است: اولاً آیا والدین به صورت صریح مکلف به امر فرزندان به نماز شده‌اند؟ ثانیاً، ادله فقهی این مسئولیت کدام‌اند؟

ضرورت این پژوهش از چند منظر قابل توجه است. از سویی، با استناد به آیه «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (عنکبوت: ۴۵)، می‌توان نماز را یکی از ابزارهای مؤثر در تربیت دینی دانست؛ زیرا با آثار متنوعی همچون اصلاح رفتار، تقویت ارتباط با خداوند، و شکل‌دهی به هویت ایمانی کودک همراه است. از دیگر سو، فرزندان به دلیل عدم بلوغ فکری، نیازمند هدایت عملی در انجام واجبات عبادی هستند.

ساختار مقاله به گونه‌ای طراحی شده که پس از این مقدمه، به مفاهیم پرداخته می‌شود. بخش سوم به تحلیل ادله سه‌گانه اختصاص دارد و در نهایت، الگوی تربیتی پیشنهادی ارائه خواهد شد. این پژوهش با پر کردن خلأهای موجود در تحقیقات پیشین و با ارائه تحلیلی نظام‌مند از ادله فقهی، می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای برنامه‌ریزی‌های تربیتی در حوزه تعلیم و تربیت دینی فراهم آورد.

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهشی نشان می‌دهد که اگرچه مطالعاتی مانند پژوهش آرمون و صاحب‌قران فرد (۱۳۹۷) درباره نقش والدین در درونی‌سازی نماز و تحقیق شکراللهی و زرین (۱۳۹۳) پیرامون وظایف والدین در آموزش نماز صورت گرفته است، اما نوآوری پژوهش حاضر در سه محور اساسی قابل توجه است:

نخست، ارائه نظامی جامع از ادله دینی در سه سطح: نصوص صریح (نظیر آیه ۱۳۲ سوره طه)، روایات با افعال مجهول (مانند مرفوعه عیسی بن زید)، و روایات ناظر به جمع بین نمازها (همچون روایت فضیل بن یسار). دوم، استفاده نو از روش‌شناسی اجتهادی در تربیت عبادی، نه صرفاً از طریق گردآوری ادله، بلکه با تحلیل کیفی دلالت آن‌ها، تفسیر نوانگار از برخی متون، و تمایزگذاری میان سطوح مختلف دلالت در استنباط تربیتی. سوم، تبیین الگوی سه‌مرحله‌ای مسئولیت‌پذیری والدین در امر به نماز کودکان، بر پایه روایات و با رویکرد تحلیلی-اجتهادی. این مطالعه با روش تحلیلی-استنباطی و با بررسی منابع کتابخانه‌ای شامل آیات قرآن کریم، روایات معصومین (ع) و منابع فقهی استدلالی به تحلیل سندی و دلالتی ادله پرداخته و به استنباط حکم شرعی می‌رسد.

روش پژوهش

این مطالعه با روش تحلیلی-استنباطی و با بررسی منابع کتابخانه‌ای شامل آیات قرآن کریم، روایات معصومین (ع) و منابع فقهی استدلالی به تحلیل سندی و دلالتی ادله پرداخته و به استنباط حکم شرعی می‌رسد.

مفاهیم

در مفهوم شناسی این مقاله به دو مفهوم «تربیت» و «فقه تربیتی»، پرداخته می‌شود.

۱. تربیت

نخستین مفهومی که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد، «تربیت» است. این واژه در لغت، از ریشه «ربو» یا «ربّ» مشتق شده و در صورت انتساب به «ربّ»، تبدیل «باء» دوم به «تاء» تأنیث در قالب «تربیه» صورت گرفته است (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۷/۲). «تربیت» از باب تفعیل است و مصدر آن، مانند دیگر افعال ناقص در این باب، بر وزن «تفعله» می‌آید؛ نظیر: «تزکیه»، «تحلیه» و «تسویه». این ریشه در اصل به معنای رشد، افزایش و بالندگی است (طباطبایی، ۱۳۹۶: ۷۱). باب تفعیل در علم صرف معانی متعددی دارد، اما در مورد واژه «تربیت» معنای «تعدیه» مناسب‌تر است؛ زیرا این معنا با ضرورت وجود فاعل (مرّبّی) و مفعول (مترّبّی) و با مفهوم تربیت به‌عنوان فرایندی جهت‌دار و رابطه‌ای هماهنگی دارد. بر این اساس، «تربیت» اساساً به معنای «رساندن دیگری به رشد و کمال» است. تربیت در اصطلاح عبارت است از: «فرایند یاری‌رسانی به مترّبّی برای ایجاد تغییر تدریجی در یکی از ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی یا رفتاری، که توسط عامل انسانی دیگری به منظور دستیابی وی به کمال انسانی، شکوفاسازی استعدادهايش یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهايش صورت می‌گیرد.» (اعرافی، ۱۳۸۸: ۱/۱۴۰).

۲. فقه تربیتی

«فقه تربیتی دانشی است که رفتارهای اختیاری صادرشده از مربیان و متربّیان در مقام تربیت را از لحاظ اتصاف آن‌ها به یکی از احکام پنج‌گانه بررسی می‌کند و برای هر رفتاری، حکمی را از ادله آن استنباط می‌کند.» (همان: ۱/۳۶۷).

یافته‌های پژوهش

در ادامه، به سه دسته از ادله‌ای که بر نقش داشتن امر والدین در قبال نماز فرزند دلالت دارند، اشاره می‌شود.

دسته اول: امر شارع به والدین در امر کردن فرزند به نماز

دسته اول، ادله‌ای هستند که شارع مقدس، والدین را به امر کردن فرزندش به نماز فرمان داده است. این دسته از ادله، مصداق «الامر بالامر» در علم اصول فقه هستند. این دسته از ادله مشتمل بر چهار دلیل است.

۱. آیه ۱۳۲ طه

نخستین دلیل مورد استناد، آیه ۱۳۲ سوره طه است:

«وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى»؛ و خانواده‌ات را به نماز فرمان ده و بر آن پایدار باش. ما از تو روزی نمی‌خواهیم، بلکه ما تو را روزی می‌دهیم، و فرجام نیک برای تقواست.

دلالت این آیه بر وظیفه والدین در امر به نماز، بر سه مبنا استوار است:

۱-۱. تحلیل واژه‌شناختی و اصولی واژه «امر»

واژه «أمر» از دو بخش هیئت و ماده تشکیل شده است. از نظر هیئت، این واژه دلالت بر نسبت ارسالیه و بعثیه دارد. از منظر اصول فقه، چنین ظهوری حاکی از وجوب است. ماده این واژه، «أ.م.ر» است و متعلق وجوب در این آیه «امر اهل به نماز» معرفی شده و متعلق متعلق (موضوع) «اهل» است. بنابراین، طبق این ساختار، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مکلف به امر کردن اهل خود به نماز است؛ و از آنجا که خطاب در قالب امر آمده است، تکلیف یادشده در زمره وظایف واجب ایشان قرار می‌گیرد.

۱-۲. تعیین مراد از واژه «اهل» در آیه شریفه

منظور از «اهل» در این آیه، همسر و فرزندان است که رابطه «بعولت» و «ابوت» و «اموت» را شامل می‌شود. صاحب العین می‌گوید: «أهل الرجل: زوجه»؛ یعنی همسر مرد، اهل اوست، سپس می‌افزاید: «أخص الناس به»، یعنی خاص‌ترین افراد نسبت اهل او محسوب می‌شوند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۴/ ۸۹). به تبع این تحلیل، فرزندان به عنوان اخص افراد نسبت به والدین، به وضوح در شمول واژه «اهل» قرار می‌گیرند (انصاری شیرازی، ۱۴۲۹ق: ۳/ ۳۱۸).

۱-۳. عمومیت خطاب و عدم اختصاص به پیامبر اکرم ﷺ

خطاب آیه، هرچند به ظاهر متوجه پیامبر ﷺ است، اما از جهات مختلف می‌توان آن را به عموم مؤمنان نسبت داد:

۱-۳-۱. اصل بر عدم اختصاص

بر اساس قاعده تفسیری، هرگاه خداوند در قرآن کریم حکمی را در قالب یک خطاب به پیامبر عرضه می‌کند، اصل بر آن است که آن حکم، ویژه آن حضرت نیست، مگر آن که قرینه‌ای بر اختصاص وجود داشته باشد. از این منظر، امر به نماز دادن اهل، نه مختص پیامبر بلکه یک قاعده کلی تربیتی برای مؤمنان است.

در نقد این اصل نسبت به آیه شریفه، به روایتی از امام رضا ۷در پاسخ به اباضیت استناد شده است که دلالت بر اختصاص آیه به اهل بیت دارد: «... فَخَصَّصْنَا لِلَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بِهَذِهِ الْخُصُوصِيَّةِ... فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَجِيءُ إِلَى بَابِ عَلِيٍّ وَفَاطِمَةَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲۴۰/۱).

روایت، موثق است به جهت اینکه «علی بن حسین» اولاً شیخ اجازه است و طبق مبانی بعضی شیخ اجازه نیازی به توثیق ندارد. (ابن بابویه، ۱۴۱۸: مقدمه/ ۲۱۸) و ثانیاً مورد ترضی شیخ صدوق واقع شده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱/ ۲۲۸). «محمد بن مسرور» هم مورد ترضی شیخ صدوق واقع شده است (همان) و طبق بعض مبانی ترضی شیخ صدوق از توثیقات عام محسوب می‌شود (کجوری شیرازی، ۱۴۲۴: ۱۱۳). «محمد بن عبد الله بن جعفر الحمیری» همان «محمد بن عبد الله بن جعفر بن الحسين» است (خوبی، ۱۴۱۳: ۱۷/ ۲۴۶) و توثیق شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۵۴). «عبد الله بن جعفر الحمیری» توثیق شده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۰۰). ریان بن صلت هم توثیق شده است (همان: ۳۵۷).

روایت دلالت دارد بر آنکه این فرمان الهی ویژگی اختصاصی اهل بیت بوده و پیامبر ﷺ به صورت خاص مأمور به اجرای آن در مورد علی ۱ و فاطمه ۱ بوده‌اند.

۱-۳-۲. تناسب واژه «اهل» با عموم دارندگان خانواده

تعبیر «اهل» در آیه شریفه، به قرینه عدم ذکر ویژگی خاص، ناظر به مطلق خانواده است و اختصاصی به همسر یا فرزندان پیامبر ندارد. لذا خطاب به هر فردی که دارای اهل است، تعمیم‌پذیر است.

در پاسخ، با استناد به روایات تفسیری که واژه «اهل» را به اهل‌البیت: تفسیر کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱/ ۲۲۸)، امکان چنین تعمیمی مورد تردید قرار می‌گیرد.

۱-۳-۳. قرینه داخلی در خود آیه

ذیل آیه با عبارت «وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى» مؤید آن است که مضمون آیه دارای پیام عام تربیتی برای همه اهل تقواست. از آنجا که این قاعده ناظر به نتیجه عمومی تقواست، نمی‌توان آن را ویژه پیامبر ﷺ دانست. بنابراین، کلیت پیام در آیه، احتمال اختصاص را تضعیف می‌کند.

البته این استدلال نیز با نقد مواجه شده است. ذکر قاعده‌ای عام پس از بیان حکمی خاص، الزاماً به معنای عمومی بودن حکم اولیه نیست؛ بلکه تنها می‌تواند نشان‌های از انطباق خاص و عام در یک مصداق باشد.

۱-۳-۴. قرائن بیرونی و روایات تفسیری ذیل آیه

روایات متعددی در ذیل آیه بیان شده که نشان از وظیفه عمومی مؤمنان در قبال خانواده دارد.

الف. «وَعَنْهُ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا فُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا قَالَ النَّاسُ يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نَقِي أَنْفُسَنَا وَأَهْلِيْنَا قَالَ أَعْمَلُوا الْخَيْرَ وَذَكَّرُوا بِهِ أَهْلِيكُمْ فَأَدَّبُوهُمْ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ أَلَا تَرَى أَنَّ اللَّهَ يَقُولُ لِنَبِيِّهِ - وَأْمُرْ

أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا وَ قَالَ وَ أَذْكَرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا وَ كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ وَ كَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۸۲/۱)؛ زمانی که آیه «ای کسانی که ایمان آوردید خودتان و اهلتان را از آتش حفظ کنید» نازل شد مردم گفتند ای رسول خدا: «چگونه خودمان و اهلمان را از آتش حفظ کنیم؟» حضرت فرمودند: «خوبی‌ها را عمل کنید و اهلتان را به خوبی‌ها متذکر شوید پس آن‌ها را بر طاعت الهی ادب کنید».

بعد امام صادق (ع) فرمودند: «ایا نمی‌بینی که خداوند به پیامبرش می‌فرماید: «اهلت را به نماز امر کن و صبر بر نماز کن» و هم چنین خداوند می‌فرماید: «اسماعیل را در قرآن یاد کن چون او به وعده‌هایش وفا دار بود و رسول و نبی بود و اهلس را به نماز و زکات امر می‌کرد و مورد رضایت پروردگارش بود».

استشهاد امام صادق (ع) به دو آیه قرآن – که یکی از آن‌ها آیه مورد بحث است – نشان می‌دهد آیه مورد استشهاد حضرت از اختصاصات پیامبر (ص) نبوده است به جهت اینکه استشهاد حضرت به این دو آیه به جهت «تاسی» به پیامبر (ص) و حضرت اسماعیل (ع) در امر اهل به نماز است. اینکه حضرت به این دو آیه استشهاد می‌کند به جهت امر مومنین به تاسی از انبیاء الهی در امر اهل به نماز است.

در بررسی روایت نخست احتمال دیگری نیز مطرح شده است؛ به این معنا که استشهاد امام (ع) لزوماً به جهت تاسی نبوده، بلکه در مقام تفسیر آیه وقایه و تبیین عمومیت آن است. به بیان دیگر، وقتی خداوند مؤمنان را به مراقبت از خانواده‌شان توصیه می‌کند، تعجبی نیست؛ چرا که همین دستور پیش‌تر خطاب به پیامبران الهی نیز صادر شده است. آنان نیز مأمور به امر خانواده خویش به عبادات بوده‌اند. بنابراین، در این برداشت، روایت دلالتی بر عدم اختصاص آیه به پیامبر ندارد، بلکه مقصود آن است که این وظیفه، هم متوجه پیامبران بوده و هم متوجه مؤمنان.

در واقع، امام صادق (ع) با تعبیر «أَلَّا تَرَى...» به دنبال آن است تا به مؤمنان یادآوری کند که همان‌گونه که پیامبران الهی، مانند پیامبر اسلام و حضرت اسماعیل (ع) نسبت به خانواده خویش وظیفه و تکلیف داشته‌اند، مؤمنان نیز باید به مسئولیت خود در قبال خانواده توجه داشته باشند. بنابراین، روایت شریفه دلالتی بر عدم اختصاص آیه ندارد.

ب. «جَابِرٌ قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ: دَخَلَ عَلَى أَبِي عَلَيْهِ السَّلَامُ رَجُلٌ، فَقَالَ: رَحِمَكَ اللَّهُ أَحَدْتُ أَهْلِي؟ قَالَ: نَعَمْ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَمَّا أَنْفُسُكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ وَ قَالَ وَ أَمْرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ وَ اصْطَبِرْ عَلَيْهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵/۲)؛ جابر می‌گوید شنیدیم که حضرت فرمودند مردی بر پدرم داخل شد فرمود خداوند شما را رحمت کند ایا با اهلهم صحبت کنیم [ایا نسبت به خانواده‌ام وظیفه‌ای دارم؟] حضرت فرمود بله زیرا خداوند در قرآن می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آوردید خودتان و اهلتان را از آتش حفظ کنید» و خداوند در قرآن می‌فرماید: «اهلت را به نماز امر کن و صبر بر نماز کن».

اینکه حضرت جواب خود را به دو آیه قرآن – که یکی از آن‌ها مربوط به بحث است – مستند می‌کند کاشف از این است که این دو آیه وظیفه صاحب اهل را نسبت به اهل مشخص می‌کند. و تعلیل به آیه دوم در فرضی درست است که آیه اختصاص به پیامبر نداشته باشد و الا دلیلی برای جواب حضرت محسوب نمی‌شود.

در بررسی روایت دوم، افزون بر ضعف سندی آن، در تحلیل تعلیل حضرت دو احتمال مطرح است:

۱. تمسک استقلالی به هر دو آیه: به این معنا که حضرت هر دو آیه را به‌صورت مستقل دال بر وظیفه عمومی مؤمنان تلقی کرده‌اند. در این فرض، استدلال به جهت دلالت آیه بر عموم کامل است.

۲. تمسک به نحو مانع‌الخلو: یعنی یکی از دو آیه برای پاسخ کافی است و دیگری صرفاً تأییدی است بر اینکه نه تنها مؤمنان، بلکه پیامبر نیز چنین وظیفه‌ای دارد. در این صورت، استدلال از حیث دلالت بر عموم، ناقص و غیرصریح خواهد بود.

با توجه به احتمال دوم، ممکن است منظور حضرت از آیه دوم، نه تعمیم حکم به مؤمنان، بلکه اشاره به سابقه تاریخی این دستور در سیره پیامبران الهی باشد. به عبارت دیگر، ممکن است تنها آیه اول در مقام استدلال به کار رفته باشد و آیه دوم صرفاً بیانگر این نکته باشد که حتی پیامبر اسلام نیز در قبال خانواده‌اش وظایف مشابهی دارد.

نتیجه آنکه روایات تفسیری ذیل آیه شریفه، قرینه‌ای دال بر عدم اختصاص آیه به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و تعمیم آن به تمام مؤمنان نسبت به اهلشان ارائه نمی‌دهند؛ از این رو، این روایات برای رفع ظهور ابتدایی دال بر اختصاص آیه به پیامبر صلی الله علیه و آله کفایت نمی‌کنند. به‌ویژه آنکه روایت اباصلت از امام رضا علیه السلام - که در منبع (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱/ ۲۴۰) نقل شده است - صراحتاً بر اختصاص آیه به پیامبر صلی الله علیه و آله دلالت دارد.

۴-۱. تمسک به قاعده تاسی

قاعده «تأسی» بر پایه آموزه قرآنی «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب: ۲۱) استوار است؛ بر این اساس، مؤمنان موظفاند در تمام شئون زندگی به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اقتدا کنند. مفاد این قاعده، ناظر به شمول و تعمیم سیره نبوی به عرصه‌های گوناگون حیات فردی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی مسلمانان است و به‌مثابه الگویی فراگیر، در تعیین سبک زندگی دینی و الگوی رفتاری مؤمنان، نقش بنیادین ایفا می‌کند.

توجه به این نکته ضروری است که تمسک به قاعده «تأسی» در آیه شریفه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»، موجب خروج آیه از دایره اختصاصات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نمی‌گردد. مفاد این آیه ناظر به رفتار شخص پیامبر صلی الله علیه و آله است و به خود آن حضرت اختصاص دارد، اما قاعده تأسی اقتضا می‌کند که مؤمنان در آن رفتار، از پیامبر اقتدا و الگوگیری کنند، نه آن‌که خصوصیت شخص پیامبر از موضوع آیه برداشته شود.

به عبارت دیگر، قاعده تأسی به‌تنهایی موجب الغای خصوصیت از مورد نزول آیه نمی‌شود، بلکه صرفاً ناظر به قابلیت اقتدای رفتاری است. خروج یک حکم یا فعل از حیطه اختصاصات نبوی، تنها در صورتی موجه است که با قرینه‌ای معتبر، اختصاص موضوع به شخص پیامبر صلی الله علیه و آله یا اهل بیت: نفی شود و آنان به‌عنوان مصداق، نه موضوع اصلی، در نظر گرفته شوند.

بر این اساس، اگر صرفاً به‌موجب قاعده تأسی گفته شود که فعل پیامبر در امر به نماز خانواده، برای سایر مؤمنان نیز قابل اقتداست، این سخن هرگز مستلزم آن نیست که آیه از دایره اختصاصات خارج شده باشد یا شأن ویژه اهل بیت: در آن نادیده گرفته شود.

نتیجه‌گیری: آیه، از اختصاصات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت: به‌شمار می‌آید، اما با تمسک به قاعده تأسی، می‌توان دایره آن را توسعه داد و حکم مستفاد از آن را به سایر مؤمنان نیز تعمیم داد؛ به‌گونه‌ای که آنان نیز در اقتدای به سیره پیامبر، مأمور به امر خانواده به نماز باشند، هرچند اصل آیه، ظهور در اختصاص دارد.

۲. صحیح حلی

عَلِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادٍ عَنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: «إِنَّا نَأْمُرُ صِبْيَانَنَا بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا بَنِي خَمْسٍ سَنِينَ فَمَرَوْا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا بَنِي سَبْعٍ سَنِينَ وَ نَحْنُ نَأْمُرُ صِبْيَانَنَا بِالصَّوْمِ إِذَا كَانُوا بَنِي سَبْعٍ سَنِينَ بِمَا أَطَافُوا مِنْ صِيَامِ الْيَوْمِ إِنْ كَانَ إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ أَوْ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ أَوْ أَقَلَّ فَإِذَا غَلَبَهُمُ الْعَطَشُ وَالْغَرْتُ أَفْطَرُوا حَتَّى يَتَعَوَّدُوا الصَّوْمَ وَ يَطِيقُوهُ فَمَرَوْا صِبْيَانَكُمْ إِذَا كَانُوا بَنِي تِسْعٍ سَنِينَ بِالصَّوْمِ مَا اسْتَطَاعُوا مِنْ صِيَامِ الْيَوْمِ فَإِذَا غَلَبَهُمُ الْعَطَشُ أَفْطَرُوا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳/ ۴۰۹)؛ امام صادق علیه السلام فرمودند: «ما بچه هایمان را امر به نماز می‌کنیم زمانی که پسرانی پنج سال شوند پس شما بچه‌هایتان را امر به نماز کنید زمانی که پسرانی هفت سال می‌شوند و ما بچه‌هایمان را امر به روزه می‌کنیم زمانی که هفت سال شوند به مقداری که از روزه روز را طاققت دارند تا نصف روز یا بیشتر یا کمتر پس اگر تشنگی و گرسنگی بر آن‌ها غالب شود افطار می‌کنند تا اینکه عادت و طاققت نسبت به روزه پیدا کنند پس شما هم بچه‌هایتان را امر به روزه کنید زمانی که نه ساله شوند به مقداری که روزه روز را طاققت دارند پس اگر تشنگی بر آن‌ها غالب شد افطار کنند».

بررسی سندی

این روایت از حیث اعتبار سندی معتبر است. «علی بن ابراهیم» راوی ثقة است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۰). منظور از «ابیه»، «ابراهیم بن هاشم» می‌باشد که هرچند در منابع رجالی تصریح مستقیم به وثاقت وی نشده، اما دلایل متعددی بر وثاقت او اقامه گردیده است (خویی، ۱۴۱۳: ۱/ ۲۹۱). «ابن ابی عمیر» همان «محمد ابن ابی عمیر» است که وثاقت وی مورد تأیید قرار گرفته

است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۶۵). «حماد» اشاره به «حماد بن عثمان» دارد که او نیز ثقه محسوب می‌شود (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۴۳). همچنین، «حلبی» در اینجا «عبیدالله بن علی بن ابی شعبه الحلبی» است که وثاقت وی ثبت شده است (همان: ۲۳۰).

بررسی دلالتی

دو فقره از صحیح حلبی وظیفه‌مندی والدین نسبت به نماز فرزند را نشان می‌دهند: فقره اول، «إِنَّا نَأْمُرُ صِبْيَانَنَا بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا بَنِي خَمْسٍ سَنِينَ»، با استفاده از فعل مضارع و تمسک به سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) بر رجحان استحبابی امر به نماز از سوی والدین دلالت دارد. فقره دوم، «فَمُرُوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا بَنِي سَبْعٍ سَنِينَ»، با تمسک به قول حضرت، والدین را موظف می‌داند که فرزندان خود را از هفت سالگی امر به نماز کنند. مجموع این فقرات، بیانگر جنبه استمرار و وظیفه‌مندی والدین در تربیت عبادی کودکان است.

۳. روایت دعائم الاسلام

«وَرَوَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: مَرُّوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا بَلَغُوا سَبْعَ سَنِينَ وَاضْرِبُوهُمْ عَلَى تَرْكِهَا إِذَا بَلَغُوا تِسْعًا وَفَرَّقُوا بَيْنَهُمْ فِي الْمَضَاجِعِ إِذَا بَلَغُوا عَشْرًا» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱/۱۹۴)؛ امام باقر (ع) از قول پدرش (امام سجاده) و او از پدرانش نقل کرده است که رسول خدا (ص) فرزندانش را امر به نماز کنید زمانی که هفت ساله شدند و آن‌ها را بر ترک نماز بزنید وقتی که نه ساله شدند و بین آن‌ها در محل خواب جدایی بیندازید زمانی که ده ساله شدند.

اثبات وظیفه والدین نسبت به نماز فرزند متفرع بر بررسی سندی و دلالتی روایت است. بررسی سندی: روایت مرسل است و ارسال موجب ضعف آن می‌شود (خویی، ۱۴۱۳: ۱۸۵/۲۰)، اما دو تقریب اعتبار روایت را تقویت می‌کند: اول، شهادت صاحب دعائم السلام بر صحت کلی کتاب (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۲/۱) که مقبول است؛ دوم، نسبت جزمی روایت به معصوم توسط صاحب دعائم که اسناد جزمی موجب اعتبار روایت می‌شود (موسوی خمینی، ۱۴۲۲: ۲۸۸).

بررسی دلالت روایت: فقره «مَرُّوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا بَلَغُوا سَبْعَ سَنِينَ» مخاطب را والدین قرار داده است، زیرا «صبيانکم» به معنای فرزندان است. اگرچه ضمیر جمع مذکر «مَرُّوا» ممکن است تنها پدران را در نظر آورد، در زبان عربی ضمائر غالباً بر جنس دلالت دارند نه جنسیت؛ بنابراین شامل والدین می‌شود، مگر قرینه‌ای خلاف آن باشد. متعلق تکلیف در روایت، امر به نماز است و بر این اساس والدین موظف‌اند فرزندان خود را به نماز امر کنند.

۴. روایت اشعثیات

«أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ حَدَّثَنِي مُوسَى حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَرُّوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا أَبْنَاءَ عَشْرِ سَنِينَ» (ابن اشعث، بی تا: ۵۱)؛ رسول خدا (ص) فرزندانش را امر به نماز کنید زمانی که پسرانی ده ساله می‌شوند.

بررسی سندی

این روایت از نظر اعتبار سندی ضعیف و غیرمعتبر است. در اسناد آن، «محمد» اشاره به صاحب کتاب، یعنی محمد بن محمد بن الاشعث دارد که ثقه است (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۴۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۹). «موسی» همان موسی بن اسماعیل بن موسی، نوه امام کاظم (ع) و «ابی» اشاره به اسماعیل بن موسی بن جعفر، فرزند امام کاظم (ع) است که در کتب رجالی وثاقت آن‌ها تصریح نشده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۶). «جعفر بن محمد» امام صادق (ع) و «ابیه» امام باقر (ع) هستند.

کیفیت دلالت این فقره بر وظیفه‌مندی والدین نسبت به نماز فرزند پیش‌تر در دلیل دوم بیان شد.

دسته دوم: ادله امر به نماز با امر نامشخص

دومین دسته‌ای که بر نقش امر داشتن والدین نسبت به نماز فرزند دلالت دارد، ادله‌ای است که امر (امرکننده) به نماز فرزند مشخص نیست و فرزند با افعال مجهول امر به نماز شده است. این دسته شامل سه روایت است که در ذیل به بررسی سندی و دلالتی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. مرفوعه عیسی بن زید

«مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى عَنْ أَبِي مُحَمَّدٍ الْمَدَائِنِيِّ عَنْ عَائِذِ بْنِ حَبِيبٍ بَيَّاعِ الْهَرَوِيِّ عَنْ عِيسَى بْنِ زَيْدٍ رَفَعَهُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: يَتَغَرُّ الْغُلَامُ لِسَبْعِ سِنِينَ وَ يُؤْمَرُ بِالصَّلَاةِ لِسَبْعٍ وَ يَفْرَقُ بَيْنَهُمْ فِي الْمَضَاجِعِ لِعَشْرِ وَ يَحْتَلِمُ لِأَرْبَعِ عَشْرَةَ سَنَةً وَ مَتَّهِى طَوْلُهُ لِاثْنَتَيْنِ وَ عَشْرِينَ سَنَةً وَ مَتَّهِى عَقْلُهُ لِثَمَانٍ وَ عَشْرِينَ سَنَةً إِلَّا التَّجَارِبَ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶/۴۶)؛ دندان‌های پسر بچه در هفت سال بعد از افتادن دندان‌های شیری در می‌آید (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱/۳۷۹). و در نه سالگی امر به نماز خواندن می‌شود و در ده سالگی محل خواب پسران از همدیگر جدا می‌شود و در چهارده سالگی محتلم می‌شود و نهایت رشد او تا بیست و دو سالگی است و نهایت رشد عقلش جز تجربه‌هایی که کسب می‌کند تا بیست و هشت سالگی است.

بررسی سندی

روایت از نظر سندی ضعیف و غیرمعتبر است. «محمد بن یحیی» همان «محمد بن یحیی العطار» است که ثقة است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۵۳) و «احمد بن محمد بن عیسی» همان «احمد بن محمد بن عیسی الاشعری قمی» که ثقة است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵). اما «ابی محمد المدائنی» و «عیسی بن زید» مهمل‌اند و «عائذ بن حبیب» مجهول است و جرح و تعدیلی بر او صورت نگرفته است (تقی‌الدین حلی، ۱۳۴۲: ۴۶). مرفوعه بودن روایت نیز ضعف آن را تشدید می‌کند، زیرا واسطه تا امام علیه‌السلام مشخص نیست. با این حال، طبق مبانی کسانی که تمام روایات کافی را حجت و قابل اعتماد می‌دانند، این روایت حجت خواهد بود (شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۲).

بررسی دلالی

فقره «يُؤْمَرُ الْغُلَامُ بِالصَّلَاةِ» نقش والدین در امر به نماز فرزند را نشان می‌دهد؛ «غلام» به معنای غیر بالغ است و ولی او که معمولاً والدین هستند، مسئول امر است. در نقد و بررسی روایت، توجه به این نکته ضروری است که روایت از حیث امر به نماز در مقام بیان نیست. بیشتر در مقام تعیین سن مناسب برای شروع نماز است و صراحتاً امر را مشخص نمی‌کند. با این حال، «يُؤْمَرُ» از لحاظ دستوری ظهور در وجوب دارد و در صورت اعتبار سند، والدین موظف‌اند فرزند خود را به نماز امر کنند؛ در غیر این صورت، روایت صرفاً سن تکلیف را تعیین می‌کند، بدون تعیین امر.

۲. روایت دعائم الاسلام

«رَوَيْنَا عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ عَلَى الْأَنْثَمَةِ مِنْ وَلَدِهِ أَنَّهُ قَالَ: يُؤْمَرُ الصَّبِيُّ بِالصَّلَاةِ إِذَا عَقَلَ وَ بِالصَّوْمِ إِذَا أَطَاقَ» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱/۱۹۳)؛ بچه امر به نماز می‌شود زمانی که فهمی نسبت به نماز داشته باشد و امر به روزه می‌شود زمانی که نسبت گرفتن روزه طاقت داشته باشد.

بررسی سندی روایات دعائم در دلیل دوم دسته اول گذشت با این تفاوت که تقریب دوم (اسناد جزمی) در این روایت مصداق ندارد به جهت اینکه فعل به صورت مجهول (رَوَيْنَا) آورده شده است و از این رو روایت از حیث اعتبار سندی معتبر نیست. دلالت روایت بر نقش امر داشتن والدین نسبت به نماز فرزند هم در روایت اول مورد بررسی واقع شد تنها تفاوت این دو روایت در این است که موضوع روایت اول «غلام» بود اما موضوع این روایت «صبی» است.

۳. روایت دعائم الاسلام

«وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ أَنَّهُ قَالَ: يُؤْمَرُ الصَّبِيَانُ بِالصَّلَاةِ إِذَا عَقَلُوهُمَا وَ بِالصَّوْمِ إِذَا أَطَاقُوهُ فَقِيلَ لَهُ وَ مَتَى يَكُونُ ذَلِكَ فَقَالَ إِذَا كَانُوا أَبْنَاءَ سِتِّ سِنِينَ» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱/۱۹۴)؛ زمانی که بچه نماز را بفهمد امر به نماز می‌شود و زمانی که نسبت به روزه طاقت داشته باشد امر به روزه می‌شود. به حضرت گفته شد آن، چه زمانی است؟ حضرت فرمودند زمانی که بچه‌ها شش ساله بشوند.

این روایت در کتاب دعائم الاسلام نقل شده و از حیث صدوری، به شهادت مولف و اسناد جزمی، واجد حجیت است. هرچند فاعل امر در روایت صریح نیست، قدر متیقن از سیاق آن والدین یا اولیای کودک هستند. دو نکته مهم در روایت قابل توجه است: نخست، وجوب یا استحباب امر به نماز مقید به زمانی است که کودک درک ابتدایی از نماز پیدا کرده باشد؛ دوم، سن رسیدن

کودک به این مرحله شش سالگی تعیین شده است. بر این اساس، شش سالگی نقطه آغاز درک عقلانی ابتدایی کودک و مبنای امر به نماز قرار گرفته است.

دسته سوم: ادله امر به جمع بین دو نماز

سومین دسته‌ای که بر نقش امر داشتن والدین نسبت به نماز فرزند دلالت دارد، روایات امر صبیان به جمع بین نماز ظهر و عصر یا مغرب و عشاء است. این دسته شامل چهار روایت است که در ذیل به بررسی سندی و دلالتی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. روایت دعائم الاسلام

«وَعَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ أَنَّهُ كَانَ يَأْخُذُ مَنْ عِنْدَهُ مِنَ الصَّبِيَّانِ فَيَأْمُرُهُمْ بِأَنْ يُصَلُّوا الظُّهْرَ وَالْعَصْرَ فِي وَقْتٍ وَاحِدٍ وَالْمَغْرِبَ وَالْعِشَاءَ فِي وَقْتٍ وَاحِدٍ فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ فَقَالَ هُوَ أَخَفُّ عَلَيْهِمْ وَأَجْدَرُ أَنْ يُسَارِعُوا إِلَيْهَا وَلَا يُضَيِّعُوهَا وَيَنَامُوا عَنْهَا وَيَسْتَعْلُوا وَكَانَ لَا يَأْخُذُهُمْ بِغَيْرِ الصَّلَاةِ الْمَكْتُوبَةِ وَيَقُولُ إِذَا أَطَاقُوا الصَّلَاةَ فَلَا تُؤَخِّرُوهُمْ عَنِ الْمَكْتُوبَةِ» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱/ ۱۹۳)؛ امام سجاده علیه السلام بچه‌های که در نزدش بودند را امر می‌کردند که نماز ظهر و عصر و مغرب و عشاء را در یک وقت بخوانند به حضرت عرض می‌شد که علت چیست؟ حضرت می‌فرمودند جمع خواندن برای آن‌ها سبک تر است و باعث می‌شود که سرعت به سمت نماز پیدا کنند و نماز را ضایع نمی‌کنند و نسبت به نماز دیگر (عصر یا عشاء) خواب نمی‌روند و مشغول به کار دیگری نمی‌شوند [که باعث شود نماز عصر یا عشاء را نخوانند] و امام سجاده علیه السلام بچه‌ها را نسبت به نمازهای غیر واجب امر نمی‌کردند و می‌فرمودند زمانی که بچه‌ها نسبت به نماز طاقت دارند نگذارید نماز را به تأخیر بیندازند.

این روایت در کتاب دعائم الاسلام نقل شده و از حیث صدور، به شهادت مولف و اسناد جزی، واجد حجیت است. دلالت روایت بر نقش والدین در امر به نماز فرزندان، با اصول فهم عرفی قابل تبیین است؛ حضرت در روایت فرزندان خود را به جمع بین نمازها امر می‌کنند که به طور طبیعی دلالت بر اصل نماز نیز دارد، زیرا امر به کیفیت نماز تلازم با امر به نفس نماز دارد. فعل معصوم علیه السلام استمرار دارد و از این رو دلالت روایت بر رجحان استحبابی امر به نماز است. عبارت «مَنْ عِنْدَهُ مِنَ الصَّبِيَّانِ» با قرینه «ال» غالباً ناظر به کودکانی است که در حلقه تربیتی امام حضور داشته‌اند، اما اختصاص آن به فرزندان امام قطعی نیست و شامل سایر کودکان تحت اشراف امام نیز می‌شود. بر اساس قاعده تأسی، والدین موظف‌اند همانند امام معصوم علیه السلام فرزندان خود را به نماز امر کنند. با توجه به این که امر به جمع در این موارد جنبه استحبابی داشته است، حمل این اوامر بر استحباب نیز موجه است و بنابراین، امر والدین به نماز به تبع سیره امام معصوم علیه السلام دارای جنبه استحبابی است.

۲. روایت فضل بن یسار

«مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ رَبِيعِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْفَضِيلِ بْنِ يَسَارٍ قَالَ: كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عليهما السلام يَأْمُرُ الصَّبِيَّانَ يَجْمَعُونَ بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ وَيَقُولُ هُوَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَنَامُوا عَنْهَا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳/ ۴۰۹)؛ امام سجاده علیه السلام بچه‌ها را امر می‌کردند که بین نماز مغرب و عشاء را جمع کنند و می‌فرمودند جمع کردن بهتر از این است که بچه‌ها از نماز خواب بمانند.

بررسی سند

این روایت دارای سند معتبر است. اگرچه در منابع رجالی تصریحی به وثاقت «محمد بن اسماعیل» نشده، اما نقل روایت توسط اصحاب اجلاء قرینه‌ای بر وثاقت اوست؛ وی ۵۷۵ حدیث در الکافی کلینی نقل کرده و شیخ طوسی نیز در تهذیب الأحکام ۱۹۸ و در الاستبصار ۶۳ روایت از او آورده است، و نقل توسط اجلاء از او توثیق عام محسوب می‌شود (زنجانی، ۱۴۱۹: ۲۰۷۶/۷). «فضل بن شاذان» ثقه است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۰۶)، «حماد بن عیسی» از اصحاب اجماع و ثقه است (کشی، ۱۴۰۴: ۶۷۳/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۴۲)، «ربیع بن عبدالله» از ثقات اصحاب (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۶۷) و «فضیل بن یسار» نیز از اصحاب اجماع و ثقه است (کشی، ۱۴۰۴: ۵۰۷/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۰۹).

بررسی دلالت

دلالت روایت بر نقش والدین در امر به نماز فرزندان، بر دو پایه استوار است: نخست، امر امام به جمع میان نمازها در حقیقت امر به خود نماز است؛ دوم، تعبیر «مَنْ عِنْدَهُ مِنَ الصَّبِيَّانَ» با توجه به «ال» ناظر به عهد حضوری کودکان نزد حضرت است. اختصاص این تعبیر به فرزندان امام قطعی نیست و با قاعده تأسی، شامل تمامی والدین می‌شود. از آنجا که جمع‌خوانی نماز واجب نیست، این امر بر استحباب حمل می‌شود.

۳. روایت موسی بن اسماعیل

«أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ حَدَّثَنَا مُوسَى حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ يَأْمُرُ الصَّبِيَّانَ أَنْ يَصَلُّوا الْمَغْرِبَ وَالْعِشَاءَ جَمِيعًا وَالظُّهْرَ وَالْعَصْرَ جَمِيعًا فَيَقَالُ لَهُمْ يُصَلُّونَ الصَّلَاةَ لِغَيْرِ [فِي غَيْرِ] وَقْتِهَا فَيَقُولُ هُوَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَنَامُوا عَنْهَا» (ابن اشعث، بی تا: ۵۱)؛ امام سجاده ۷ بچه‌ها را امر می‌کردند که نماز مغرب و عشاء و ظهر و عصر را با هم بخوانند گفته می‌شود [در این فرض] بچه‌ها نمازشان را در غیر وقت می‌خوانند حضرت می‌فرمود این بهتر از این است که به جهت خواب رفتن نماز نخوانند.

از نظر سندی، این روایت ضعیف و غیرمعتبر است. «محمد» یعنی محمد بن محمد بن محمد بن الاشعث (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۴۲) که ثقة است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۹). «موسی» و «ابو» یعنی موسی بن اسماعیل و اسماعیل بن موسی بن جعفر، که وثاقتشان تصریح نشده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۶).

از نظر دلالتی، روایت بر امر والدین به نماز فرزند متفرع بر مقدمات روایت اول است. واژه «غیر وقت‌ها» احتمالاً به غیر وقت فضیلت اشاره دارد؛ یعنی نماز باید در وقت باشد و جمع بین نمازها زمانی انجام می‌شود که ترک نماز بهتر از از دست رفتن فضیلت وقت است. دستور حضرت بر اقامه نماز حتی در جمع بین وقت‌ها تأکید دارد.

۴. روایت ابن القداح

«وَبِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: إِنَّا نَأْمُرُ الصَّبِيَّانَ أَنْ يَجْمَعُوا بَيْنَ الصَّلَاتَيْنِ الْأُولَى وَالْعَصْرِ وَبَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ الْآخِرَةِ مَا دَامُوا عَلَى وُضُوءٍ قَبْلَ أَنْ يَسْتَعْلُوا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶/۴۷)؛ امام صادق ۷ فرمود: «ما بچه‌ها را امر می‌کنیم که بین نماز ظهر و عصر و بین نماز مغرب و عشاء را جمع کنند- تا زمانی که وضو دارند- قبل از اینکه مشغول به کار دیگری شوند.

بررسی سندی و دلالتی:

مراد از «بِهَذَا الْإِسْنَادِ» اشاره به سند روایت ششم الکافی است. روایت دو طریق دارد: سند اول: علی بن ابراهیم عن أبيه عن جعفر بن محمد الأشعري عن ابن القداح. علی و پدرش وثاقتشان بررسی شده، جعفر الاشعری تصریح به وثاقت نشده، ابن القداح معتبر است (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۱۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۳). سند دوم: عدة من أصحابنا عن سهل بن زياد عن جعفر بن محمد الأشعري عن ابن القداح. شامل: علی بن محمد بن علان، محمد بن ابی عبدالله، محمد بن الحسن و محمد بن عقیل کلینی؛ علی بن محمد بن علان ثقة است (علامه حلی، ۱۴۰۲: ۲۷۱؛ تفرشی، ۱۳۷۷: ۳۵۵/۴؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۰). سهل بن زیاد حسب اقوی ثقة است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۸۷؛ مامقانی، ۱۴۳۱: ۷۵/۲).

بنابراین اعتبار روایت از طریق دوم قابل اعتماد است. دلالت روایت بر نقش امر والدین نسبت به نماز فرزند پیش‌تر بررسی شد.

الگوی تربیتی امر به نماز کودکان براساس روایات

با تحلیل روایات ناظر به امر به نماز، می‌توان الگویی تلفیقی از اصول تربیتی، روش‌های اجرایی و مراحل تربیت دینی استخراج کرد.

اصول تربیتی

در روایات مربوط به امر به نماز، سه اصل بنیادین تربیتی قابل استخراج است که ضوابط و کیفیت کلی عمل را مشخص می‌کند:

۱. رعایت قدرت و استطاعت متربی

بر اساس برخی روایات، توانایی و ظرفیت واقعی کودک، شرط اساسی برای ورود به مرحله الزام‌آور امر به نماز است (ابن حیون، ۱۳۸۵ق: ۱/ ۱۹۳ و ۱۹۴). همان‌گونه که تکلیف شرعی مشروط به قدرت مکلف است، روش‌های تربیتی نیز باید مبتنی بر درک و توان واقعی کودک باشد. به عبارت دیگر، در صورتی که کودک به صورت ذاتی فاقد قدرت ادراک مفهوم نماز باشد، امر به نماز معقول نخواهد بود. البته این به معنای رفع مسئولیت از والدین نیست، بلکه مسئولیت آن‌ها در مرحله پیشین، آماده‌سازی کودک برای ادراک و پذیرش مفاهیم دینی است. تنها در صورتی که کودک از نظر فهم به طور ذاتی ناتوان و در عدم فهم مقصر نباشد، از ورود به مرحله الزام معاف خواهد بود.

۲. قدرت به معنای آسانی

در برخی روایات، «طاقت» به عنوان معیاری برای ورود کودک به مرحله تکلیف نماز ذکر شده است: «إِذَا أَطَاقُوا الصَّلَاةَ فَلَا تُؤْخَرُوهُمْ عَنِ الْمَكْتُوبَةِ» (ابن حیون، ۱۳۸۵ق: ۱/ ۱۹۳). مقصود از «اطاقه» در این روایت، نه توانایی عقلی، بلکه توان روانی برای انجام نماز بدون مشقت است. قرائن خارجی، مانند عدم وجوب جمع بین نمازها برای بالغان، نشان می‌دهد که مراد از طاقت، سهولت و تحمل‌پذیری عمل است، نه توانایی درک نماز. از این رو، اتخاذ روش‌هایی که نماز را برای کودک سنگین، خسته‌کننده یا کسل‌کننده سازد، برخلاف این اصل خواهد بود. تدابیر اجرایی همچون جمع‌خوانی نماز یا کاهش زمان بین دو نماز، به روشنی با این اصل سازگارند و مورد توصیه معصومان قرار گرفته‌اند.

۳. رعایت تفاوت‌های فردی و محیطی

یکی از اصول بنیادین در تربیت دینی، توجه به تفاوت‌های فردی، خانوادگی و محیطی متربی است. صحیح‌ه حلبی مؤید این اصل است که در آن امام صادق^۷ تفاوت شرایط محیطی را در تربیت کودک مدنظر قرار می‌دهد (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳/ ۴۰۹). در خانواده‌های مذهبی، کودکان ممکن است زودتر به بلوغ شناختی و آمادگی برای نماز دست یابند، اما در خانواده‌هایی با سطح دیانت پایین‌تر، این آمادگی با تأخیر حاصل می‌شود. از این رو، روایات، امر به نماز را مطلق و فراگیر ندانسته، بلکه آن را مقید به میزان فهم، تربیت و ظرفیت خانوادگی کودک کرده‌اند.

روش‌های تربیتی

روایات ناظر به امر به نماز، مجموعه‌ای متنوع از روش‌های تربیتی را معرفی می‌کنند که به تناسب سن کودک، سطح آمادگی روانی، و موقعیت تربیتی قابل طبقه‌بندی‌اند:

۱. امر به نماز

یکی از روش‌های بنیادین، روش گفتاری و دستوری یا همان «امر» به نماز است. در برخی روایات، سن آغاز این امر، هفت‌سالگی تعیین شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳/ ۴۰۹)؛ در روایاتی دیگر، این سن نه‌سالگی ذکر شده است (همان: ۶/ ۴۶)، و در برخی منابع، آغاز امر به نماز در ده‌سالگی توصیه شده است (ابن اشعث، بی‌تا: ۵۱).

این تفاوت‌ها در تعیین سن، ناظر به شرایط متربی، سطح رشد شناختی و میزان آمادگی او برای پذیرش دستور دینی است و نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری آموزه‌های تربیتی در مواجهه با واقعیت‌های فردی و محیطی کودکان است.

۲. روش ضرب

در برخی روایات، سن نه‌سالگی به عنوان مقطعی برای تنبیه بدنی معرفی شده است (ابن حیون، ۱۳۸۵ق: ۱/ ۱۹۴).

۳. سایر روش‌های تربیتی

برخی روایات، به راهکارهایی برای جلوگیری از فوت نماز اشاره دارند. از جمله امام سجاده^۷ توصیه می‌فرمودند که نمازهای ظهر و عصر یا مغرب و عشاء به صورت جمع اقامه شود دچار خستگی یا غفلت نشود (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳/ ۴۰۹؛ ۶/ ۴۷).

این روش‌ها، انعطاف‌پذیری روایات در مواجهه با نیازهای متفاوت تربیتی و روانی کودک را نشان می‌دهند و ظرفیت بکارگیری تلفیقی از روش‌های گفتاری، تأدیبی و تدبیری را در تربیت دینی کودک فراهم می‌سازند.

مراحل تربیتی

در بعد مراحل تربیتی، سیر تکاملی امر به نماز در سه دوره زمانی متمایز قابل تحلیل است:

۱. زمینه‌سازی شناختی و تربیتی برای امر به نماز

این مرحله مقدماتی و پیش‌نیاز امر به نماز است و بر ایجاد بسترهای شناختی تأکید دارد که کودک را نسبت به مفهوم و اهمیت نماز آگاه سازد. در روایتی آمده است: «يُؤَمَّرُ الصَّبِيُّانُ بِالصَّلَاةِ إِذَا عَقَلُوها» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱۹۴/۱)؛ یعنی کودکان زمانی به نماز امر می‌شوند که آن را بفهمند. بر این اساس، فهم و درک معنای نماز شرط لازم برای ورود به مرحله تکلیف عملی است، نه صرفاً رسیدن به سن مشخص. زمان تحقق این مرحله، پیش از رسیدن کودک به سن هفت‌سالگی است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳/۴۰۹)؛ بدین معنا که ولی خانواده موظف است کودک را پیش از این سن به سطحی از آمادگی برساند که زمینه‌ساز ورود به مرحله بعدی باشد. از این رو، اگر کودک تا هفت‌سالگی به درکی ابتدایی از نماز دست نیافته باشد، این امر حاکی از ضعف یا کاستی در تربیت والدین تلقی می‌شود. غایت این مرحله، فراهم‌سازی زمینه شناخت نسبت به نماز است.

۲. آغاز تکلیف عملی کودک به نماز

پس از حصول درک ابتدایی، کودک وارد مرحله تکلیف عملی می‌شود که در روایات، اغلب از سن هفت سالگی شروع می‌شود. روایتی مانند: «مُرُوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا بَلَغُوا سَبْعَ سِنِينَ» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱۹۴/۱) بیانگر این است که کودک باید به صورت مستمر و با جدیت به نماز امر شود. همچنین، برخی روایات والدین را به اتخاذ تدابیر عملی دیگر برای جلوگیری از فوت نماز فرزندان توصیه می‌کنند. مثلاً امام سجاده علیه السلام توصیه می‌کردند که نماز ظهر و عصر یا مغرب و عشاء به صورت جمع خوانده شود تا کودک دچار خستگی یا مشغله‌ای نشود که باعث فوت نماز گردد (کلینی، ۱۴۰۷: ۳/۴۰۹؛ ۴۷/۶). در این مرحله، بهره‌گیری از روش‌هایی توصیه می‌شود که با توان جسمی و روانی کودک سازگار باشد. نباید شیوه‌ای به کار گرفته شود که با اعمال فشار یا اجبار، موجب دل‌زدگی کودک از نماز گردد؛ چنان‌که امام سجاده علیه‌السلام فرموده‌اند: «إِذَا أَطَاقُوا الصَّلَاةَ فَلَا تُؤَخَّرُوهُمْ عَنِ الْمَكْتُوبَةِ» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱۹۳/۱). از این رو، تدابیر اجرایی باید هماهنگ با شرایط کودک باشد.

۳. تقویت التزام عملی با ابزارهای بازدارنده

با رسیدن کودک به سن نه سالگی، شدت الزام و جدیت در امر نماز افزایش می‌یابد. روایتی همچون: «وَاضْرِبُوهُمْ عَلَى تَرْكِهَا إِذَا بَلَغُوا تِسْعًا» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱۹۴/۱) نشان‌دهنده بهره‌گیری از ابزارهای تأدیبی است که البته نباید به معنی تنبیه خشن یا آسیب‌زا تلقی شود، بلکه به معنای به‌کارگیری شیوه‌های بازدارنده برای تأکید بر اهمیت و ضرورت التزام است. این مرحله مکمل دو مرحله قبلی بوده و هدف آن تثبیت مسئولیت‌پذیری شرعی کودک است.

بحث

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ادله روایی موجود، اصل مسئولیت والدین در امر فرزندان به نماز را پشتیبانی می‌کند؛ با این حال، این مسئولیت را نمی‌توان به صدور یک فرمان ثابت و یکسان در سراسر دوران کودکی فروکاست. تحلیل مجموعه روایات، اعم از نصوص صریح، روایات دارای دلالت غیرصریح و گزارش‌های ناظر به کیفیت آموزش نماز، از ساختاری تدریجی در تربیت عبادی کودک حکایت دارد. بر این اساس، مسئولیت والدین در فرایندی مرحله‌ای صورت‌بندی می‌شود که از زمینه‌سازی و ایجاد آمادگی آغاز شده، با آموزش و تمرین عملی ادامه می‌یابد و در مراحل بعد به تقویت التزام عملی می‌انجامد. این نتیجه با رویکردهایی که اصل وظیفه والدین در تربیت دینی و آموزش نماز را می‌پذیرند هم‌سو است، اما با خوانش‌هایی که مسئله را صرفاً به اثبات حکم فقهی امر به نماز محدود می‌کنند تفاوت دارد. در این رویکردها، تفاوت سنین و شیوه‌های مطرح‌شده در روایات غالباً تنها در مقام تعیین زمان آغاز تکلیف یا میزان الزام بررسی می‌شود؛ درحالی‌که پژوهش حاضر با تحلیل سندی و دلالی روایات و بررسی آنها در نسبت با یکدیگر، این تفاوت‌ها را در چارچوب مراحل گوناگون تربیت و متناسب با رشد و ظرفیت کودک تفسیر می‌کند. بدین ترتیب، میان ادله ناظر به اثبات اصل مسئولیت والدین و روایات روشنگر کیفیت و شیوه اجرای این

مسئولیت تفکیک شده است. بر این مبنا، نوآوری پژوهش حاضر صرفاً در گردآوری یا دسته‌بندی روایات امر به نماز نیست، بلکه در پیوند دادن مبنای فقهی مسئولیت والدین با سازوکار تربیتی اجرای آن است. پژوهش حاضر با تفکیک کارکرد دلالتی ادله و بازخوانی مراحل و روش‌های مطرح‌شده در روایات، الگویی مرحله‌ای از مسئولیت والدین ارائه می‌کند که شامل زمینه‌سازی، آموزش و تمرین عملی و تقویت تدریجی التزام به نماز است. از این رو، این پژوهش می‌تواند گامی در جهت عبور از بررسی صرف حکم فقهی امر به نماز و صورت‌بندی ابعاد فقهی - تربیتی نحوه اجرای این مسئولیت باشد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکرد تحلیلی-استنباطی، مسئولیت والدین در امر به نماز فرزندان را بررسی کرد و ادله شرعی این مسئولیت را در سه دسته اصلی طبقه‌بندی نمود: نصوص صریح، افعال مجهول دلالت‌دار و ادله تأکیدکننده بر جمع بین نمازها. تحلیل ادله، علاوه بر اثبات مسئولیت والدین به صورت دلالت مطابقی و التزامی، امکان ساختارمند کردن آن‌ها در چارچوب سلسله‌مراتبی را فراهم کرد.

الگوی تربیتی استخراج‌شده در سه محور طراحی شد:

اصول: رعایت ظرفیت ذهنی و توان ادراکی کودک، توجه به طاقت و تفاوت‌های فردی و محیطی.

روش‌ها: روش‌های گفتاری (امر مستقیم)، تدبیری (جمع‌خوانی یا کاهش فاصله نمازها) و بازدارنده (ضرب غیرآسیب‌زا) متناسب با رشد کودک.

مراحل: مرحله شناختی پیش از هفت‌سالگی، آغاز تکلیف عملی با درک ابتدایی نماز و تقویت تعهد عملی با ابزارهای بازدارنده در سن نه‌سالگی.

یافته‌ها نشان می‌دهد که روایات اسلامی رویکردی عقلایی، مرحله‌مند و واقع‌گرایانه نسبت به امر به نماز دارند و قابلیت ارائه الگویی منسجم برای سیاست‌گذاری تربیتی در آموزش دینی کودکان را دارند. محدودیت‌های تحقیق شامل تفاوت‌های مذهبی در تفسیر ادله و عدم بررسی جنبه‌های روانشناختی است. پیشنهاد می‌شود مطالعات آینده بر پژوهش‌های تطبیقی با علوم تربیتی و تبدیل یافته‌ها به ابزارهای عملی برای سنجش التزام والدین متمرکز شود. این تحقیق گامی مهم در نظام‌مند کردن مبانی فقهی تربیت عبادی و تقویت نقش خانواده در تعالی معنوی نسل آینده است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها: حجت الله دهقانی؛ تهیه گزارش پژوهش: حجت الله دهقانی؛ تحلیل داده‌ها: حجت الله دهقانی.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر مطالعه متن حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم.

- ابن اشعث، محمد بن محمد (بی تا)، *الجعفریات (الأشعثیات)*، تهران، مکتبه النینوی الحدیثه.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، *عیون أخبار الرضا علیه السلام*، تهران، چاپ نشر.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ق)، *دعائم الإسلام*، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام.
- ابن فارس، أحمد بن فارس (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاییس اللغة*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ارمون، عسکر و صاحبقران فرد، محمد (۱۳۹۷)، *شناسایی و تبیین نقش والدین در نهادینه سازی نماز در خانواده از منظر اسلام*، دو فصلنامه علمی - تخصصی معارف فقه علوی سال چهارم.
- اعراف، علیرضا (۱۳۹۵)، *فقه تربیتی*، قم، موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
- انصاری شیرازی، قدرت الله و پژوهشگران مرکز فقهی ائمه اطهار علیه السلام (۱۴۲۹ق)، *موسوعه أحكام الأطفال وأدلتها*، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیه السلام.
- تفرشی، مصطفی بن حسین (۱۳۷۷)، *نقد الرجال*، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام لإحياء التراث.
- تقی الدین حلی، حسن بن علی (۱۳۴۲)، *الرجال*، تهران، دانشگاه تهران.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲ق)، *رجال العلامة الحلی*، قم، الشریف الرضی.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، *معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة*، [بی جا].
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، *مفردات ألفاظ القرآن*، لبنان - سوریه، دار العلم - الدار الشامیه.
- شب زنده دار، محمد مهدی (۱۳۹۲)، *سالن اجتماعات مدرسه فقهی امام محمد باقر علیه السلام*، قم، دوشنبه ۱۹ / ۱۲ / ۱۳۹۲.
- شیرازی زنجانی، سید موسی (۱۴۱۹ق)، *کتاب نکاح (زنجانی)*، قم، مؤسسه پژوهشی رای پرداز.
- شکراللهی، مهدی و زرین، محمد جواد (۱۳۹۳)، *بررسی فقهی وظیفه والدین در آموزش نماز*، راه تربیت، شماره ۱، پائیز و زمستان ۱۳۹۳.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۸)، *الهدایه فی الأصول والفروع*، قم، مؤسسه امام هادی علیه السلام.
- طباطبایی، محمد رضا (۱۳۸۵)، *صرف ساده*، قم - تهران، موسسه انتشارات دار العلم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳)، *رجال الطوسی (جامعه مدرسين)*، قم، جامعه المدرسين فی الحوزة العلمیه بقم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳)، *فهرست کتب الشیعہ و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول*، قم، مکتبه المحقق الطباطبائی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، *کتاب العین*، قم، نشر هجرت.
- کجوری شیرازی، محمد مهدی (۱۴۲۴ق)، *الفوائد الرجالیة*، قم، موسسه علمی فرهنگی دار الحديث، سازمان چاپ و نشر.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴ق)، *اختیار معرفه الرجال*، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی (ط - الإسلامیه)*، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۴۲۲ق)، *کتاب الطهارة (تقریرات، للإمام الخمينی)*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵)، *رجال النجاشی*، قم، جامعه المدرسين فی الحوزة العلمیه بقم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴ق)، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بیروت.

References

- Aarafi, A. (۲۰۱۶). *Educational Jurisprudence* (Vol. ۱). Qom: Mu'assasah-ye Farhangi-ye Honari-ye Eshraq va Erfan. (In Persian)
- Ansari Shirazi, Gh. & Researchers of the Jurisprudential Center of the Infallible Imams (۲۰۰۸). *Encyclopedia of Children's Rulings and Their Evidences*. Qom: Markaz Fiqhi-ye A'emmah-ye At-har. (In Arabic)
- Armon, A., & Sahebqaran Fard, M. (۲۰۱۸). Identifying and explaining the role of parents in institutionalizing prayer in the family from the perspective of Islam. *Du Faslnameh-ye Ma'arif-e Fiqh-e Alawi*, ۴. (In Persian)
- al-Farahidi, Kh. b. Ahmad (۱۹۸۸). *Kitab al-'Ayn*. Qom: Nashr-e Hijrat. (In Arabic)
- al-Hilli, H. b. Yusuf (۱۹۸۱). *Rijal al-'Allamah al-Hilli*. Qom: al-Sharif al-Radi. [In Arabic]
- Ibn Ash'ath, M. b. M. (n.d.). *Al-Ja'fariyat (Al-Ash'athiyat)*. Tehran: Maktabat al-Ninawa al-Hadithah. (In Arabic)
- Ibn Babawayh, M. b. 'Ali (۱۹۵۹). *'Uyun Akhbar al-Rida ('a)*. Tehran: [n.p.]. (In Arabic)
- Ibn Faris, A. b. Faris (۱۹۸۳). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. Qom: Maktab al-I'lam al-Islami. (In Arabic)
- Ibn Hayyun, N. b. M. al-Maghribi (۱۹۶۵). *Da'a'im al-Islam*. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt ('a). (In Arabic)
- Kajuri Shirazi, M. M. (۲۰۰۳). *Al-Fawa'id al-Rijaliyyah*. Qom: Mu'assasah-ye Elmi-Farhangi-ye Dar al-Hadith, Sazman-e Chap va Nashr. (In Arabic)
- al-Kashshi, M. b. 'Umar (۱۹۸۳). *Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal*. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt li-Ihya al-Turath. (In Arabic)
- al-Khu'i, A. (۱۹۹۲). *Mu'jam Rijal al-Hadith wa Tafsil Tabaqat al-Ruwat*. [n.p.]. (In Arabic)
- al-Kulayni, M. b. Ya'qub (۱۹۸۶). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- al-Majlisi, M. B. b. M. T. (۱۹۸۲). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. (In Arabic)
- al-Musavi al-Khomeini, S. R. (۲۰۰۱). *Kitab al-Taharah (Taqrirat)*. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini. (In Arabic)
- al-Najafi, M. H. (۱۹۸۳). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. (In Arabic)
- al-Najashi, A. b. 'Ali (۱۹۸۶). *Rijal al-Najashi*. Qom: Jami'at al-Mudarrisin, Mu'assasat al-Nashr al-Islami. (In Arabic)

- al-Raghib al-Isfahani, H. b. M. (۱۹۹۱). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Beirut: Dar al-'Ilm – al-Dar al-Shamiyyah. (In Arabic)
- al-Sadiq, M. b. 'Ali b. Babawayh (۱۹۹۷). *Al-Hidayah fi al-Usul wa al-Furu'*. Qom: Mu'assasat Imam al-Hadi. (In Arabic)
- al-Shabiri al-Zanjani, S. M. (۱۹۹۸). *Kitab al-Nikah*. Qom: Mu'assasah-ye Pajouheshi-ye Raypardaz. (In Arabic)
- Shabzendedar, M. M. (۲۰۱۳). Speech at the seminar hall of Imam Muhammad al-Baqir Jurisprudential School, Qom (March ۱۰, ۲۰۱۳). (In Persian)
- Shokrollahi, M., & Zarrin, M. J. (۲۰۱۴). A jurisprudential study of parents' duty in teaching prayer. *Rah-e Tarbiyat Journal*, (۱), Autumn and Winter ۲۰۱۴. (In Persian)
- Tabatabai, M. R. (۲۰۰۶). *Simple Morphology*. Qom – Tehran: Mu'assasah-ye Intisharat-e Dar al-'Ilm. (In Persian)
- Tafrihi, M. b. H. (۱۹۹۸). *Naqd al-Rijal*. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt li-Ihya al-Turath. (In Arabic)
- Taqi al-Din al-Hilli, H. b. 'Ali (۱۹۶۳). *Al-Rijal*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- al-Tusi, M. b. al-Hasan (۱۹۹۴). *Rijal al-Tusi*. Qom: Jami'at al-Mudarrisin. (In Arabic)
- al-Tusi, M. b. al-Hasan (۱۹۹۹). *Fihrist Kutub al-Shi'ah*. Qom: Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabatabai. (In Arabic)